

KARKSI KESKAJAL. MÕNINGAID PROBLEEME

Kaur Altkoa, Tartu Ülikooli kunstiajaloo lektor

Karksi ordulinnuse varemete konserveerimiseks valmistudes tuli koostada linnuse ajalooline õiend (Altkoa 1994). Selle kirjutamiseks sai läbi töötatud nii allikmaterjal kui seni avaldatu.

Nii nagu enamiku meie keskaegsete mälestiste puhul, on ka Karksit puudutav andmestik ülinapp. Küll aga osutus, et sedagi piskut on kohati kasutatud üsna kergekäeliselt, mistõttu tuli ehituslooliste teemade kõrval süüvida ajaloo valdkonda. Kogu see materjal on pikemat aega laagerdunud arhiivikaustas.

Käesolevaga on püütud veel kord vaadelda paari keskaegse Karksiiga seotud küsimust. Linnuse ehitusloolist probleematikat praegune artikkel ei puuduta – loodetavasti jõuab see käsitlus järgmisesse aastaraamatusse.

Nõuannete eest autori siiras tänu Juhan Kreemile.

Asend teedevõrgus

Karksi rolli on sajandite vältel määranud eelkõige tema asukoht. Ta paiknes Kesk-Eestit läbinud põhja-lõunasuunalise maantee ääres, mis ühendas Läti alasid üle Viljandi Põhja-Eestiga. Nii oli see ilmselt juba muinasajal (Viljandimaa I 1939, 248). Sama marsruut oli oluline kogu keskaja, kusjuures lõuna poolt sai Viljandi kaudu suunduda nii Tallinna kui Rakverre ja Narva. Lisaks läbis Karksit vähema tähtsusega tee Pärnust Pihkvasse (Bruns, Weczerka 1967, 740–747; 758–760).

Karksi linnus ja foogti residents

Kirjanduses on üldlevinud tees, et andmed Karksi foogtidest ulatuvad tagasi 1248. aastasse. Käibele toob selle vist K. Löwis of Menar (1922, 67). Sama informatsiooni esitab „Eesti ajalugu II“ (EA II, 148) ning seejärel kordavad seda teadet sama hästi kui kõik Karksi ajalugu puudutavad käsitlused. Teade tugineb ühele 1248. aasta ürikule (LUB III 1857, 200a)¹. Seda üle kontrollides ilmneb, et nimetatud on hulk tunnistajaid

¹ Kirjutades Karksi foogtist 1248. aastal, osutab P. Johansen (1955, 116) nimetatud üriku kõrval veel Liivimaa vanemale riimkroonikale. Viidatud värsis (2003, v. 133 1-2) figureerib tõesti Karksi (*Karkus*). Küll ei kõnelda seal foogtist ega nimetata ühtki daatumit.

(peamiselt Tartu toomkapiitli liikmed ja Viljandi orduvennad); loendi lõpetavad *Wernerus advocatus*, *Hermannus de Karchus* etc. Niisiis figureerivad siin foogt Werner, aga tekstist ei selgu, kus ta foogtikis on, ning Karksi Hermann, kelle ameti kohta pole erinevalt eelmistest meestest mingit märget. Nii võime sedastada, et 1248. aastal figureerib ürikuliselt küll Karksi kohanimi, ent linnuse ja foogti olemasolu ei selgu.

Tegelikult figureerib Karksi linnus ürikuliselt esimest korda Wartberge kroonikas 1298. aastal, mil leedukate röövretke ajal *Karx*'i loss tule läbi põletati ning üks preestervend ja kolm (ordu)venda koos nende inimestega surnuks löödi (1864, 13). Karksi foogti ametit (mitte konkreetset isikut) on kindlalt nimetatud 1304. aastal (LUB II 1855, 608.); alates 1346. aastast (LUB II 1855, 859) on nimepidi teada mitu Karksi foogti².

Karksi oli Liivimaa ordu foogti keskus kuni orduaja lõpuni. Erandiks on vaid aastad 1470 ja 1471. Tollal viis ordumeister Johann Wolthuss von Herse oma residentsi Riias Viljandisse, mistõttu sealne komtuur Bernd von der Heide pidi ümber asuma Karksisse (Stavenhagen 1897, 14). Ent see jäi üksnes lühikeseks episoodiks. Arvatavasti kaotati Karksi foogti amet veel enne orduaja lõppu: viimane selline ametikandja Melchior von Galen on 1534. aastaks ümber asunud Pärnusse ja esineb seal vana foogti nime all (Pölsam-Jürjo 2009, 332–333).

Leedulased ja Karksi linnuse hävitamised

Juba varem on Karksiiga seoses nimetatud leedulasi. Koondades eri teostes toodud andmed, järeldub, et Karksi linnuse hävitamine oli toona üks leedukate põhitegevusi. Nii olevat nad talitanud vähemalt viiel korral: aastail 1297, 1298, 1305, 1329 ja 1366 (Pärnumaa 1930, 176; EA II, 149; Tuulse 1942, 244).

Kindlasti tuleb sellest loendist maha tõmmata 1366. aasta. Tollal klaariti Danzigis ordu ja Riia linna vahelist konflikti ning mitmesuguste pahategude seas ei jäänud märkimata ka leedukate rüüsteretked 1298. ja 1329. aastal (LUB II 1855, nr. 1039). 1329. aasta puhul pole kahtlust: nimelt teatab Hoeneke, et *nii rüüstasid nad Karksi piirkonda reedel pärast risti ülendamispäeva ja jäid sinna kuni järgmise kolmapäevani* (Hoeneke 1960, 103). Kindlad võime olla ka 1298. aasta puhul.

² Artikli kirjutamise ajal jäi autoril märkamata teos „Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutschen Ordens“. Hrsg. von L. Fenske, K. Militzer. Köln 1993, kuid selles kajastuv andmestik ei muuda siin esitatud seisukohti.

Seda nimetab Wartberge (1864, 13), kelle tolle perioodi kronoloogia on väga usaldatav. Lisaks esitab sama teate Dünamünde kroonika (Schmidt 1941, 286). 1297. aasta on tõenäoliselt kalendriaastate ümberarvutusviga – kust see käesoleval juhul pärineb, ei tea öelda³.

1305. aasta figureerib varasemas amatöörkirjanduses mitmel korral. Näiteks: „Nagu tavaliselt oli ka Karksi lossis orduajal oma lossikirik (Kapelle); juba 13. sajandil on ehitatud kirik ka ümberkaudse koguduse tarvis. 1305. aastal põletasid leedulased oma rüüstamisretkel selle kiriku“ (Pärnumaa 1930, 384). Nende sündmuste puhul on osutatud, et teave pärineb ühest Königsbergis säilitatavast ürikust (Zwiebelberg 1942, 9). Ilmselt pärineb teave materjalidest, mille koondas kohaliku kiriku kroonika jaoks Karksi pastor Julius Leo Girgensohn (viimane sissekanne 1881) (EAA F. 1276 N. 1. S. 67. L. 1). Meie allikapublikatsioonid – seal on kasutatud ka Königsbergi materjale – seda ürikut siiski ei tunne. Kardetavasti on selle taga mingi uusaegne (18. või 19. saj) pseudoinformatsioon, mille päritolu pole hetkel teada. Selge on aga see, et kindlaid teateid on kahe leedulaste rüüsteretke kohta, aastail 1298 ja 1329.

Keskaegsed sakraalrajatised Karksis

Karksi keskaegse kiriku ja/või kabeli kohta on esitatud üsna erinevaid seisukohti. Seoses leedulaste teemaga on eespool nimetatud koguteose „Pärnumaa“ teateid. Seevastu A. Tuulse järgi on tõenäoliselt 14. sajandil ühel ajal linnuse peakorpusega ehitatud väike kabel linnusest põhja poole – kohale, kus praegu seisab Rootsi ajal ehitatud kabel (ilmselt on peetud silmas praegust, 18. saj II poolel ehitatud von Lieveni matusekabelit – K. A.). Autor oletab võimalust, et sarnaselt Viljandi ja Võnnuga oli kabel ühtlasi orduvendade matusekoht (Tuulse 1942, 246). Öeldust järeldub, et linnuses kabelit polnudki. Võimalik, et autor tugineb siin A. Hupelile: *Karksi oli foogti residents ühes kivikirikuga, mille kohal on nüüd ainult väike puidust kirik* (Hupel I 1774, 292).

Täpsustavaid andmeid saame 17. sajandi materjalidest. Nii märgib 1624. aasta revisjon kivist linnusekabelit, mis toona oli veel kasutusel: *...Die Kirche auf dem Hause, darinnern Farensbach hatt predigen lassen und seinen eigenen Hoffprediger gehalten* (Pernauer Land 1624, 65). Linnuses tegutsevat kabelit nimetatakse ka 1642. aasta visitat-

³ Igatahes kroonikais ei tea nimetatud aastal sellist sündmust esinevat, samuti ei ole seda nimetatud seni täiuslikemas Vana-Liivimaa 13. sajandi ürikute registris, vt Benninghoven 1959.

sioonil (EAA F. 1276 N. 1 S. 67 L. 1p). Mõnevõrra konkreetsemaid teateid kabeli kuju kohta pakub 1668. aasta visitatsioon. Selgub, et see oli kuue aknaga kaunilt võlvitud ruum, milles paiknesid puidust kantsel ja kivialtar⁴. Et aga kabel oli liiga väike, oli linnuse ette püstitatud puidust kirik. Mis aga peamine: eelneva põhjal pole kahtlust, et pealinnuses siiski oli ka kabel.

Mis puutub linnuse ees paiknevasse kabelisse või kirikusse, siis esimene kaudne teade sellest on samuti 1624. aastast. Juba viidatud linnusekabeli kõrval märgib revisjon linnuse ees olevat kirikut, millest aga tollal polnud peale tühja koha midagi säilinud ning keegi ei osanud selle kohta andmeid anda⁵. Niisuguse teate põhjal ei saa midagi järeldada ei ehitusaja, materjali ega isegi umbkaudse asukoha kohta – *vor dem Hause* on piisavalt ebamäärane mõiste⁶. Et Karksis oli orduvendade arv üsna väike, on eraldi matusekabeli olemasolu seal küsitav – Võnnus ja Viljandis olid hoopis teised mastaabid.

Seega teame üksnes millalgi 1642. ja 1668. aasta vahel linnuse ette rajatud puidust kirikut, mida kujutab 17. sajandi linnuse plaan. Põhjasõjas 1703. aastal põletatud kiriku asemele ehitati 1730. aastaks uus puitkirik (Gemeinden 1911, 303). See eksisteeris veel 1774. aastal (Hupel I 1774, 292) ning lammutati pärast praeguse kiriku valmimist 1778.

Millal tekkis Karksi kihelkond?

Urijad on üksmeeles, et Karksi piirkond kuulus muinasajal Läti Henriku mainitud (LH XV, 7.) Halliste (*Aliste* või *Alistegunde*) muinas-kihelkonda (Tarvel 1968, 544 ja 548). Edasi on aga kiriklik keskus olnud Karksi lossi juures: Halliste kirikukihelkond esineb allikates alles 1504. aastal. 1587–1877 oli siin taas ühendatud Karksi-Halliste kihelkond, mille keskus oli seekord Hallistes.

Teooria keskaegsest Karksi kirikukihelkonnast tugineb üksnes väi-

⁴ Die Kirche auf dem Schloss ist ganz steinerne und schön gewölbt, worin eine Hölzterne Cantzel, eine Steinerne Altar und 6 Fenster. EAA F. 1276 N. 1 S. 67 L. 12-14.

⁵ *Zum Andern ist vor langen Jahr eine Kirche auch vor dem Hause gewesen, davon nichts mehr, den die bloße Stete vorhanden und kan niemand von derselben Kirchen Bericht geben.* Pernauer Land 1624, 65.

⁶ Muu hulgas on oletatud, et nimetatud kirik on paiknenud umbes veerand kilomeetrit linnusest lõuna pool jõeoru veerul, kus olevat olnud näha matusepaiga jälgi. Zwiebelberg 1942, 9.

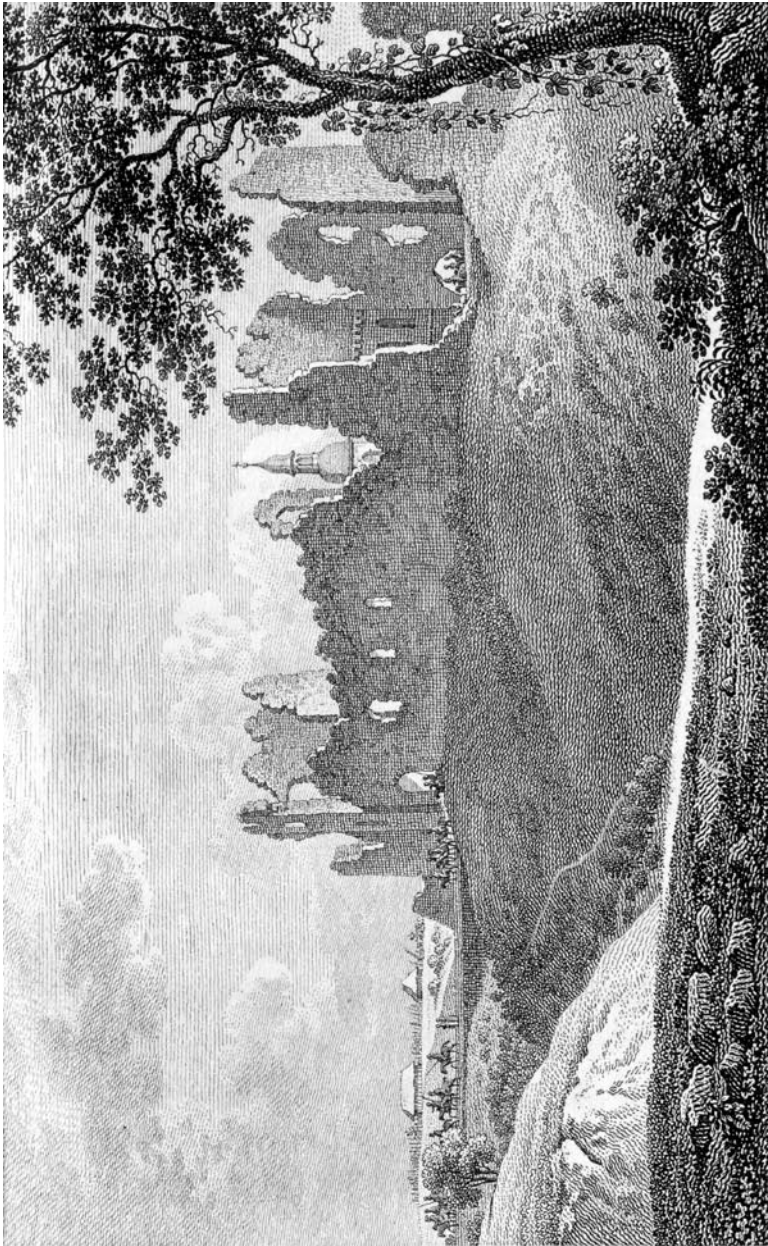
detavale teatele kiriku hävitamisest 1305. aastal. Tegelikult pärineb esimene teade kirikust, millele võiks omistada parohhiaalkiriku rolli, 1624. aastast. Samal ajal väärib tähelepanu, et keskajal nimetatakse Karksi ikka **piirkonnaks** (*districtus, Gebiet*) erinevalt ümbritsevatest **kihelkondadest** (*parochia, Kirchspiel*). Nii figureerivad näiteks 1329. aasta rüüsteretke puhul kõrvuti *parrochialem ecclesiam Helmede, parrochialem ecclesiam Peyste, parrochialem ecclesiam Tharwest* ehk Helme, Paistu ja Tarvastu kihelkond, ent samas on nimetatud *districtum Karx* – Karksi piirkond (Hoeneke 1960, 102). Analoogselt nimetatakse hiliskeskaegsetes läänikirjades Halliste *kihelkonna* kõrval Karksi *piirkonda* (LGU II 1923, nr. 37, 301, 546.).

Kogu olemasoleva andmestiku põhjal tekib järeldus, et keskajal pole Karksi kihelkonda olnudki. Seevastu Halliste kihelkonna traditsioon ei katkenud läbi keskaja. Meie napilt säilinud ürikulise materjali puhul on täiesti tavaline, et mingi kirik või kihelkond ei figureeri mitme sajandi vältel allikates. Ilmselt kuulus keskajal Halliste kirikukihelkonda ka Karksi ja iseseisev Karksi kihelkond moodustati alles 1877. aastal.

Karksi linnuse roll

Mõningast informatsiooni Karksi positsiooni kohta annavad orduvisitatsioonid, mida korraldasid Preisimaal asuvad kõrgmeistrid. 1442. aasta visitatsiooni andmeil (LUB IX 1889, nr. 834; Pärnumaa 1930, 377) oli Karksis orduvendade arv võrdlemisi väike: nimetatud on foogti, preestervenda, *kamerer'i* (laekur), kumpaani (ordu kõrgema ametniku, käesoleval juhul foogti abi) ja marssalit (enamasti tähistas talliülemat). Edasi on loendatud varustust. Relvastuse hulgas on kaks suurtükki ja kaheksa käsitulirelva (*lotbussen*), aga ka 25 ambu. Lisaks orduvendade varustusele jagus mitmesuguseid turviseid veel sadakonnale sõdalasele. Orduvendadele on kuulunud kaheksa hobuse (foogtile kuuluvaid pole nimetatud) ja nende kõrval oli linnuses veel 60 hobust. Järgneb üksikasjaline proviandi loend.

Järgmine analoogne visitatsioon on 1451. aastast (LUB XI 1905, nr. 160). Foogti kõrval on siin kolm orduvenda, preestervend ja kaks „noort härrat“. Relvastusest on nimetatud viit suurtükki ja tündrit püsirohtu, samal ajal on tallel kaks tündrit (ammu)nooli. Raudrüüsid on 46. Küll on aga muljetäratav toiduarude loend: jahu ja teravilju on üle

Philipp Veith. Karksi linnuse varemed 19. saj algul, ofort. Raamatust „Livona. Ein historisch-poetisches Taschenbuch für die deutsch-russischen Ostsee-provinzen“. Riga, Dorpat, 1815.

170 sälitise⁷, sealhulgas küll 30 sälitist kaeru. Hoiul on nii soolatud kui kuivatatud liha, sh 500 lammast, ning kala (ühe sälitise soolakala kõrval on nimekirjas 300 000 silku!). Soola on kaks sälitist jne, jne.

Viimane ulatuslik Liivimaa linnuste visitatsioon toimus 1488. aastal (Biskup 1985, 278 jj.). Karksisse nii nagu Helmesse ja Tarvastusse viiteerijad ei jõudnud, ehkki teel Viljandisse möödusid nad neist paikadest päris lähedalt. Paratamatult tekib järeldus, et toonaste orduametnike silmis olid need väheolulised.

Nimetatud andmestiku põhjal järeldub, et administratiivkeskuseks oli Karksi roll üsna tagasihoidlik – siin on nimetatud üksnes viitkuut orduametnikku⁸. Küll joonistub nende visitatsioonide põhjal välja Karksi linnuse oluline roll. Sageli on keskaegseid linnuseid nähtud peamiselt militaarse tegevuse keskustena ja selle kõrval ka representatiivrajatistena. Samal ajal oli tähtis oluliste ressursside säilitamine-turvamine. Siia kuuluvad nii sõdalase varustus (turvised ja hobused) kui toiduained. Tegelikult võiks meie linnuste tüpoloogiasse tuua termini *laolinnus* või *ait-linnus*. See oleks Karksi linnuse puhul olulisim tunnussõna. Temaga samasse rühma kuuluksid kindlasti Helme ning Läti aladel Ruhja ja vahest ka Trikata.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Eesti Ajalooarhiiv (EAA) fond 1267 (Karksi kogudus).

Altoa, K. 1994. Karksi ordulinnuse ajalooline õiend. Tartu. (Käsikiri asub Muinsuskaitseameti arhiivis.)

Benninghoven, F. 1959. Liv-, Est- und Kurländische Urkundenregesten bis zum Jahre 1300 von F. G. v. Bunge, mit Ergänzungen von L. Arbusow jun. Hamburg.

Biskup, M. 1985. Saksa ordu linnuste visitatsioon Liivimaal 1488. aastal. – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1985. Kd. 34. Nr. 3, 278–286.

Bruns, F., Weczerka, H. 1967. Hansische Handelsstrassen. Textband. 1967.

EA II = Eesti ajalugu II 1937. Toim. H. Kruus. Tartu.

Gemeinden 1911 = Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland II. St. Petersburg.

---

⁷ Üks Riia sälitis oli ca 2010 kg, üks Riia viljamöödusälitis aga 2900–4086 liitrit.

⁸ Samasse suurusjärku kuulub mitme teise foogtilinnuse (näiteks Põltsamaa või Maasilinn) orduvendade arv.

Hoeneke, B. 1960. Liivimaa noorem riimkroonika (1315-1348). Koostanud Sulev Vahtrre. Tallinn.

Hupel, A. W. I 1774. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Bd. I. Riga.

Johansen, P. 1955. Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland. – Westfalen – Hanse – Ostseeraum. Veröffentlichung des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volkskunde. Reihe I. Heft 7. Münster, 95-160.

LGU II 1923 = Livländische Güterurkunden. Bd. II (1501–1545) Hrsg. von H. v. Bruiningk. Riga.

LH = Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk. R. Kleis, toim. ja komm. E. Tarvel Tallinn 1982.

Liivimaa vanem riimkroonika. 2003. Tõlkinud ja kommenteerinud Urmas Eelmäe. Tallinn.

LUB = Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. F. G. von Bunge.

Bd. II. Reval 1855.

Bd. III. Riga-Reval 1857.

Bd. IX. Hrsg. H. Hildebrand. Riga-Moskau 1889.

Bd. XI. Hrsg. Schwartz. Riga-Moskau 1905.

Löwis of Menar, K. 1922. Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga.

Pernauer Land 1624 = Das Pernauer Land 1624. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 2. Hrsg. von O. Roslavlev. Wolfratshausen-Waldram 1967.

Põltsam-Jürjo, I. 2009. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn.

Pärnumaa 1930 = Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimetanud A. Tammekann jt. – Eesti. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, IV. Tartu.

Schmidt, W. 1941. Die Zisterzienser im Baltikum und in Finland. – Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja 1939–1940. Helsinki, lk. 1–286.

Stavenhagen, O. 1897. Johann Wolthuss von Herse, 1470-71 Meister des Deutschen Ordens zu Livland. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est-, und Kurlands. XVII. Bd.1. Riga.

Zwiebelberg, W. 1942. Halliste kiriku ja kihelkonna ajalugu. 1942.

Tarvel, E. 1968. Sakala ja Ugandi kihelkonnad. – Keel ja Kirjandus 1968, nr. 9, 10.

Tuulse, A. 1942. Die Burgen in Estland und Lettland. ÕES-i Toimetused XXXIII. Tartu.

Viljandimaa I 1939 = Viljandimaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus I. Üldosa. Toimetanud A. Luha, H. Kruus, E. Kant ja A. Tammekann. Tartu.

Wartberge 1864 = Die livländische Chronik Hermann's von Wartberge. Berlin-Reval.

KARKSI IN THE MIDDLE AGES. CERTAIN PROBLEMS

In the Middle Ages there was the bailiwick castle of the Livonian Order in Karksi. This article deals with historical records pertaining to Karksi. The records are not very numerous, but even this material has been used quite freely in specialist literature.

In literature the widely reproduced statement can be found that records about the bailiff of Karksi date back to the year 1248. Actually, the castle was first recorded in 1298 and the earliest records about the bailiff's post are from the year 1304.

There is also the question of the parochial status of Karksi. The predominant standpoint is that in medieval times Karksi was also the parish centre and that the independent Halliste parish separated from it in late Middle Ages. In fact, no medieval records exist about the parish of Karksi: in all records it is referred to as a region. Halliste parish, which is of ancient origin and which also included Karksi, is likely to have existed all through the Middle Ages. Karksi church parish was formed as late as in the 19th century.

Information about the castle of Karksi can be obtained from visitation reports of 1442 and 1451. There were few brethren of the Order here and the castle's role as an administrative centre was probably modest. However, there was substantial stock, especially of grain and food, accumulated in the castle. Therefore, Karksi castle could be referred to as a store-castle.